

Мағзұм Тиесов шығармаларының бойындағы көркемдік ажар-әрдің қарапайымдылығы мен күрделілігінің тамыры осында жатыр. Автордың суреткерлік стиль-машығын айқындайтын басты сипаттар да – осылар. Сондықтан болса керек, кейде уытты мысқылға (иронияға) ұласатын жып-жылы юморды, болмаса кейде шарықтаған әсірелеуге (гротескіге) айналып кететін сатиралық элементтерді қаламгер туындыларының тұла бойынан мол ұшыратамыз. Мысалы, «Осы бір алыстағы ауылдың шеткі көшесіндегі жерге жабысқан соқыр терезелі үйге көктем де әсер етпеді. Үй қожасы Жамақай күнді сүймейтін. «Біреу өлмей, біреу күн көрмейді» деп Саудабай молда өлгелі Жамақай жатқа білетін аят, сүрелер маңырап тұрған мал болып алды. «Құл-қуалласы» – қой, «алхамдилләсі» – ақша болғалы, жап-жас Жамақайды еңбек атаулыдан бездірді. Ораза молданы бордақылайтын ай ғой. Дегенмен Жамақайды жүдетіп шығаратын үйлер де көп» [3, 171].

Қорытынды. Мұның басты мақсаты – юмор араласқан шынайы көркем әңгіменің ерекше ықыласпен оқылатындығы, сонымен қатар Мағзұм Тиесовтің суреткерлік түйсік-танымын қапысыз танытатынын аңғарту. Екіншіден, сол кездегі ең көркем юмордың қандай дәрежеде көрініс тапқанын саралау. Үшіншіден, сол кездегі сарказммен киюласқан көркем әңгіменің әлеуметтік-рухани өткірлігін, принциптілігін, суреткер Мағзұм Тиесовтің қаламгерлік таланты мен болмысын көз алдымызға бар болмысымен көрсету.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана, Күлтегін, –2002. – 528 б.
- 2 Жұмбаев С. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, Ан-арыс, 2008. – 1-т.– 288 б.
- 3 Тиесов М. Молданың сырқаты // Қазақ әдебиеті. – 1961. – 14 апрель
- 4 Луначарский А. Художественный образ и действительность // Теория литературы, изд. Ан СССР. – 1962. – 58 с.
- 5 Қирабаев С. Әдебиет және дәуір талабы. Сын мақалалар мен зерттеулер. – Алматы, Жазушы, 1976. – 300 б.
- 6 Тиесов М. Дала перзенті. Повесть, әңгімелер, ертегілер - Алматы, Сөздік-словарь, 2005 - 392 б
- 7 Тиесов М. Жиделібайсынжерінде. Әңгімелер мен очерктер жинағы. – Алматы, Қазмемкөркемәдеббас, 1959. – 144 б.
- 8 Discourse: Leader and the Modern Literature\\ Revista de Ciencias Humanas y Sociales (UNIVERSIDAD DEL ZULIA) №89, (2019)

Referenence:

- 1 Nūrǵali R. Qazaq ädebietiniñ altyn ğasyry. – Astana, Kültegin, –2002. – 528 b.
- 2 Jūmbaev S. Tañdamaly şyğarmalary. – Almaty, An-arys, 2008. – 1-t.– 288 b.
- 3 Tiesov M. Moldanyñ syrqaty // Qazaq ädebieti. – 1961. – 14 april
- 4 Lunacharski A. Hudojestvennyi obraz i deistvitelnöst // Teoria literatury, izd. An SSSR. – 1962. – 58 s.
- 5 Qirabaev S. Ädebiet jäne дәuir talaby. Syn maqalalar men zertteuler. – Almaty, Jazuşy, 1976. – 300 b.
- 6 Tiesov M. Dala perzenti. Poves, äñgimeler, ertegiler - Almaty, Sözdik-slovär, 2005 - 392 b
- 7 Tiesov M. Jidelibaisynjerinde. Äñgimeler men ocherkter jinağy. – Almaty, Qazmemkörkemädebbas, 1959. – 144 b.
- 8 Discourse: Leader and the Modern Literature\\ Revista de Ciencias Humanas y Sociales (UNIVERSIDAD DEL ZULIA) №89, (2019)

МРНТИ 17.82

Тебегенов Т.С.,¹ Есіркепова Г.Е.,² Айтимов М.К.³

^{1,2} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

³ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан

АБАЙТАНУ – ҚАЗАҚ ӨРКЕНИЕТІНІҢ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Абай дүниетанымының қазіргі заманғы философия, педагогика, психология, мәдениеттану, әлеуметтану (социология), саясаттану (политология) ғылымдарымен сабақтастығын

жаңаша сараланып, Хакім шығармаларының діни-исламдық ағартушылық еңбектермен үндестігін, сабақтастығын ғылыми-теориялық тұрғыда жаңаша пайымдайды. Сонымен қатар, Абай туралы жазылған жаңа әдеби шығармалардың негізгі прототиппен, қазақ тұрмысын көркем шындықпен бейнелеу сырлары зерделенеді. Абай және оның дәстүріндегі классикалық әдеби мұраларды өнер психологиясы тұрғысынан зерделейтін кешенді жаңа зерттеулер жүргізу. Абайтану – қазақтың рухани мәдениетін зерделеудің кешенді саласы, сондықтан – қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері. Абай шығармаларының шетелдердегі қазақ диаспоралары арасындағы таралуы, мектептеріндегі оқытылуы мәселелерінің ғылыми-әдістемелік негіздерін, бағдарламаларын әзірлеу мәселелері де мақалада сөз болып, Абайтанудың қазіргі заманғы өзекті мәселелерінің жаңа зерттеулері мен бағдары айқындалады.

Түйін сөздер: әлемдік өркениет, рухани мәдениет, қазына, Абайтану тарихы, классикалық әдебиеттану

Tebegegov T.,¹ Esirkepova G.,² Aitimov M.³

^{1,2} *Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

³ *Kyzylorda State University named after Korkyt Ata,
Kyzylorda, Kazakhstan*

ABAYSTUDIES- SPIRITUAL TREASURE OF KAZAKH CIVILIZATION

Abstract

This article reveals in a new way the relationship of Abay's worldview with modern philosophy, pedagogy, psychology, cultural studies, sociology, political science; from a scientific and theoretical point of view, the harmony of the poet's works with the works of religious educators of Islam is substantiated. Along with this, the article explores the image of the prototype in new literary works about Abai, the objectivity of the description of Kazakh life in them. Abaeology is a comprehensive branch of the study of the spiritual culture of the Kazakh people, so modern Abaeology is one of the relevant topics. A set of new studies is needed to study the classical literary heritage of Abay and its traditions from the point of view of the psychology of art. The article touches on the problems of the popularity of Abay's works among the foreign Kazakh diaspora, developing a program, the scientific and methodological foundations of studying Abay's work in their schools. New directions of research in this area and contemporary topical problems of Abaystudies are determined.

Keywords: world civilization, spiritual culture, treasury, history of Abaystudies, classical literary criticism

Тебегенов Т.С.,¹ Есиркепова Г.Е.,² Айтимов М.К.³

^{1,2} *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г.Алматы, Казахстан*

³ *Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
г.Кызылорда, Казахстан*

АБАЕВЕДЕНИЕ- ДУХОВНАЯ СОКРОВИЩНИЦА КАЗАХСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Аннотация

В данной статье по-новому раскрывается взаимосвязь мировоззрения Абая с современной философией, педагогикой, психологией, культурологией, социологией, политологией; с научно-теоретической точки зрения обосновывается созвучие произведений поэта с трудами религиозных просветителей ислама. Наряду с этим в статье исследуется образ прототипа в новых литературных произведениях об Абае, объективность описания в них казахского быта. Абаеведение- комплексная отрасль исследования духовной культуры казахского народа, поэтому современное Абаеведение – одна из актуальных тем. Необходим комплекс новых исследований, изучающих классическое литературное наследие Абая и его традиции с точки зрения психологии искусства. В статье говорится

о популярности произведений Абая у зарубежной казахской диаспоры, затрагиваются проблемы разработки программы, научно-методических основ изучения творчества Абая в их школах. Определяются новые направления исследований в этой области и современные актуальные проблемы Абаяведения.

Ключевые слова: мировая цивилизация, духовная культура, сокровищница, история Абаяведения, классическое литературоведение

Кіріспе. Қазіргі Қазақстан – әлемдік өркениеттегі өзіндік орнымен танымал мемлекет. Тәуелсіздік жарияланған жаңа тарихымыздың алғашқы жылдарынан бастап осы уақытқа дейін қазақ даласының ежелгі сақ, ғұн, түркі дәуірлерінде негізгі қаланған қазақ даласының руханият мұралары бүгінгі заман жетістіктерімен сабақтастырыла қайта қарастырылуда. Қазақ даласының руханият мұраларының ғасырлар бойы әлемдік өркениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып келгендігі мемлекетіміздің саяси-идеологиялық, экономикалық бағдарламалары аясында жүзеге асырылып келеді. Әлемнің географиялық картасында Қазақстан Республикасы атты жаңа мемлекеттің бұрынғы мыңжылдықтарда қалыптасқан материалдық және рухани мәдениеті бар екендігін дүниежүзілік өркениетке даламыздың руханият мұралары арқылы таныту шаралары басты назарға алынды, жүзеге асырылды. Абай Құнанбайұлының, Махамбет Өтемісұлының, Мұхаммед Хайдар Дулатидың, Мұхтар Әуезовтің, Сәбит Мұқановтың, Ғабит Мүсіреповтің, Әлкей Марғұланның БҰҰ-ның ЮНЕСКО (білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі комитеті) бағдарламасы бойынша әлемдік деңгейде аталып өткізіліп келе жатқаны – ұлттық руханият мұраларының бүкіләлемдік өркениет жетістіктерін құрайтындығының көрсеткіші.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс» атты тарихи мәлімдемесінде ұлттық және әлемдік руханият мұраларын сабақтастыра қарастырудың дәуірнамалық міндеттерін атап көрсетті. Әсіресе, Елбасының мына пікірі қазақ мәдениетінің мұраларын жинақтауға, жаңаша зерделеуге соны серпін әкелді: «Дәстүрлі мәдениетті жаңғырту, өз халқының тарихи тәжірибесіне жүгіну – бұл өзі Тәуелсіздікке ие болған елдің өмірінен орын алатын заңды құбылыс. Мұның ар жағында қоғамдық сананың қалыптасуы, ұрпақ тәрбиесі секілді үлкен міндеттер жатыр. Бұл міндеттерді жүзеге асыруды біз экономикамызды өркендетумен қатар жүргізіп келеміз. ... Ендеше сол ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау – «Мәдени мұра» бағдарламасының басты мақсаты болуға тиіс» [1,1]. Демек, қазақ даласының руханият мұрасы және оның қазіргі заман тарихымен сабақтас жүріп жатқан ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесі мыңжылдықтар белестеріндегі адамзат ұрпақтары көркемдік ойлау дүниетанымының кеңістігін танытады. Бұл – біздің мемлекеттік тұғырнамамыздың, Елбасымыздың ұсынған бағдарламаларының шынайылығын дәлелдейтін көрсеткіштердің бірі.

Нәтижелер мен талқылау. Абайтану – қазақтың рухани мәдениетін зерделеудің кешенді саласы. Абайтану – сан салалы ғылымдар салаларын қамтитын аса күрделі дүниетаным әлемі. Абайтану – қазақтың ұлттық мәдениетінің өркениет деңгейіндегі көрсеткіші. Абайтану әдебиеттану (әдебиет тарихы, әдебиет теориясы, әдебиет сыны, мәтінтану, салыстырмалы әдебиеттану, көркем аударма), фольклортану, этнография, көркемөнер, өнертану салалары бойынша (Абай тұлғасының прозалық, поэзиялық, драматургиялық шығармаларда, опера, мүсін (скульптура), сурет, кино туындыларында) бейнеленуі, Абайдың композиторлық өнерін, әндерін, өлеңдеріне жазылған әндерді зерделеу) қарастырудан, Абайтанудың бұдан басқа көрнекті салалары тіл білімі, тарих, заң, философия, мәдениеттану, педагогика, психология, қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі ғылымдарын қамтитын еңбектерден құралады.

Абайтанудың тағы бір арнасы – Абай шығармаларының әлем халықтары тілдеріне (ағылшын, араб, қытай, моңғол, чех, эзирбайжан, қарақалпақ, қырғыз, молдаван, латыш, өзбек, татар, түркмен, ұйғыр, украин, орыс, т.б.) аударылуы.

Абайтанудың қалыптасу, даму кезеңдерін зерттеушілердің (М. О. Әуезов, М. Мырзахметов, Ж. Ысмағұлов, т.б.) еңбектеріне сүйене отырып былайша жүйелейміз:

Абайды танудың алғашқы кезеңі. Ақын шығармалары XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы қазақтың тұрмыстық-әлеуметтік қарым-қатынастары жүйесінде өлеңдерінің қолжазба көшірмелерінің таралауы, Көктума, Қарамола, Балқыбек съездеріндегі әділетті үкімдер айтып халық мүддесін қорғаушы ретінде танылуы («Бипаның сөзі» дастаны, «Біржан–Сара айтысы», т.б.), рушылдық тұрғыдан да бағалау (Қуанышбай, Шортанбай ақындардың өлеңдері) [2, 8-12].

Абайтанудың алғашқы кезеңіндегі көрнекті мәселе – шығармаларының жариялануы: «Дала уәлаяты» газетінде («Жаз», «Болыс болдым, мінекей», «Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат», «Князь блан «Зағифа» киссасының құрылысында «Сынағандағы аттың сыны», «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ») Бүркітші («Қансонарда бүркітші шығады аңға») [2, 16-17] өлеңдері жарық көрді.

Зейнелғабиден ибн-Әміре әл-Жауһари әл-Омскауидің «Насихат Казахия» (Уфа: Шарх баласы, 1909) кітабындағы «Тобықты Ыбырай марқұмның сөздерінен» бір топ өлеңі, Мұхамед сәлим Кәшимовтің «Сұлу қыз» жинағындағы (Қазан, 1909), «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Білектей арқасында өрген бұрым», «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңдері [2, 19-20] жарық көрді.

Профессор Мекемтас Мырзахметов аталған деректерді жүйелей отырып, Абайдың мұрасын зерттеушілердің, насихаттаушылардың алғашқылары еңбектерінің деңгейлеріне баға береді:

«Абай қайтыс болғаннан кейін оның әдеби мұрасын, халықтық мұрасын халықтық тұрғыдан бағалап, қолдан келгенде аянбай әрекет еткен қалам қайраткерлері де болды. Бірақ бұлар ақын мұрасын әртүрлі дәрежеде таныса да, ол дәуірдегі әдеби сынның толыспаған жағдайына байланыста үлкен талап қоярлық дәрежеге көтеріле алмады. Олар ақын мұрасын қазақ тілінде шығатын баспасөз арқылы насихаттауды Абай қайтыс болғаннан кейін-ақ көп ұзамай қолға алды. Бұл жолда азды-көпті еңбек етіп, Абай мұрасын танытуда, бағалауда өзіне тән үлес қосқан Бөкейханов, Зейнелғабиден ибн Әміре әл-Жауһари әл-Омскауи, Кәкітай Ысқақов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Самат Әбішұлы сияқты революцияға дейінгі қазақ қауымының қоғамдық ой-санасының демократиялық-ағартушылық бағатындағы интеллигенттер тобы еді» [2, 23].

Абайтану тарихында ақын шығармаларының тұңғыш жинағын құрастырған Кәкітай Ысқақұлының, Абай ақындығын үлгі етіп жырлаған Шәкәрім, Мағжан, Міржақып, Сұлтанмахмұт және кейінгі кезеңдер ақын-жазушыларының өнегесі де Абайтану арнасында бағаланады.

XX ғ. басындағы «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің бетінде жарияланған Абайға арналған мақалалар да Абайтанудың жаңа белесі боп саналады.

Ғалым-ұстаз Ахмет Байтұрсыновтың «Қазақтың бас ақыны» мақаласындағы («Қазақ», 1913, №43) бағалаулары – Абайтанудың барлық салаларының алтын арқауы:

«Қазақтың бас ақыны Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ.

...Қай жерде ақындар жайынан я ақындардың сөздері жайынан әңгіме болса, Абайдың сөзін мақтамайтын адам болмады. ...Сөзі аз, мағынасы көп терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қаласың. Кей сөздерін сөйлеп дағдыланған адамдар болмаса, біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі. Сондықтан, Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ сол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болған кемшілік.

...Не нәрсе жайында жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларды да сынады. Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен оқшау, олар сөзінен үздік артық. Ол оқушылық артықтық басқа ақындардан Абайдың жалғыз сөзінде ғана емес, өзінде де болған.

...Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Абайда осы үшеуі де болған. Бұлардың үстіне, Абай көсем, үлгі шығарушы, өнеге жайғыш болған» [3, 71-73].

Алаштың әлемдік деңгейдегі ғалым-ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың осы «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласы адамзат ақыл-ойының алыбы хакім Абайдың шығармашылық дүниетанымын бағалаудың ғылыми-теориялық методологиялық бағдарлы негізі болуымен маңызды. Бұл – қазақ әдебиеттануы ғылымының әлемдік классикалық зерттеулері деңгейіндегі еңбек. Ғалым-ұстаз, ағартушы қайраткер Ахмет Байтұрсынов 1903 жылы Абай сөздері жазылған дәптерден ақын өлеңдерін алғанын, 1904 жылы жарық көрген тұңғыш кітабының бүкіл қазақ даласына таралуының маңызын айтады. Еңбекте Абайдың елағалары, би-шешендері болған аталарының (Ырғызбай, Өскенбай), би-шешен, аға сұлтан болған әкесі Құнанбайдың, анасы Ұлжанның тектік өнегелі тәрбиелік ықпалымен қалыптасқанын, 4 жыл медреседе мұсылманша, 3 айдай орысша да білім алып, 15 жасынан бастап әкесі Құнанбайға сенімді қолдаушы серік, елге танымал тұлғаға айналғанын саралап баяндап бағалаған:

«Жиырма жасында ел биігіндегі белгілі бір шешені атана бастаған. Зеректікпен естігенін ұмытпаған. Ел ішінде сақталған қазақтың бұрынғы өткен билерінің билігі, шешендердің сөйлеген сөзі, көсемдердің істеген ісі, үлгілі сөздер, ұласымды әзілдер, мақалдар, мәтелдер сияқты нәрселерді Абай көп біледі екен.

Заман бұрынғыдай болса, Абай Алаштың атақты билерінің бірі болуы шүбәсіз. Біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп, таспен би болатын заманға қарап туған. Білімі көптер жұрт билемей, малы көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған» [3, 72]. Бұл – Абайдың ғұмырнамасын ғылыми-танымдық тұрғыда бағалауларға тиянақты негіз салған аса құнды пікір.

Ұлт ұстазы, ғұлама Ахмет Байтұрсыновтың хакім Абай өлеңдерін «Әдебиет танытқыш» (1926) кітабындағы ғылыми-теориялық талдаулар нысанында арнайы топтастырылған өлеңдерді, тақырыптармен қолданғаны да кейінгі толқын зерттеушілер үшін өнеге-үлгі болды: «Абайдың әйелді сымбаттауы», «Абайдың күзгі күнді сүгіреттеуі», «Абайдың эн мен күйді сөзбен сипаттап танытуы» («Көрнек өнерінің тараулары» бөлімінде); «Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы» («Сөз өнері» бөлімінде); «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» («Шығарма сөз» бөлігінде); «Ақ киімді, денелі ақ сақалды», «Асау, терең долданып, буырқанып» («Кейіптеу» бөлімінде); «Ант ішкен күнде берген жаны құрсын» («Мегзеу» бөлігінде); «Барма топқа шақырмай» («Әсерлеу, лептеу» бөлігінде), «Алыстан сермеп», «Ем таба алмай», «Білімдіден шыққан сөз», «Бойы бұлған» («Өлең шығару» бөлімінде); «Алыстан сермеп» («Шумақ түрлері» бөлігінде); «Өлең-сөздің патшасы, сөз сарасы», («Өлең ағындары» бөлігінде), «Адамның кейбір кездері» («Сөгіс толғау» бөлігінде) [4, 7-174].

Бұл – хакім Абай шығармаларын оқыту мен ғылыми-зерттеу жұмыстары айналымына енгізудің көрнекті үлгісі.

Абай шығармаларының басқа тілде (орыс тілінде) жариялану бастауында «Дала уәлаяты» (1889), Алекторовтың жарияланғандары (1896) аталады, бірақ олары Көкбайдың атымен берілген. «Абай өлеңдерімен орыс жұртшылығының танысуы 1914 жылғы Шығыстану институтының «Әл-Шархият» жинағынан басталады. Бұл жинақта Абайдың аударылған төрт өлеңінің қарасөзбен мазмұны ғана берілді. Ол өлеңдер: 1. «Лето» («Жаз») – аударған Сатылған Сабатаев. 2. «О любви» («Желсіз түнде жарық ай»), «Поэт» («Адамның кейбір кездері»), «Пожалейте меня» («Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?») өлеңдерін Нұрғали (Нұқ) Рамазанов (Ақтөбелік) аударған.

Бұдан соң (Сибирский студент) журналында Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» деген өлеңі шығады («Сибирский студент», 1915, № 3-4). Революцияға дейін орыс жұртшылығының қазақтың ұлы ақыны Абайдың шығармасымен таныстығы осылармен шектеледі» [2, 48].

Абайтанудың әдебиеттанудағы бұдан кейінгі кезеңдері бірнеше бөліктерден (1918–1926 жж.; 1926–1940 жж.; 1940–1945 жж. – проф. М. Мырзахметовтің жүйелеуі) құралады.

1945 жылы Абайдың 100 жылдық мерейтойы атап өтілді.

Абайтануға арналған алғашқы әдебиеттанудағы көрнекті еңбектер: Ә. Бөкейханов «Абай (Ибрагим) Құнанбаев» (1905) (азанама мақала); К. Ысқақұлы мақаласы «Абай (Ибрагим) Құнанбайұлының өмірі» (1909 ж. тұңғыш кітаптағы мақала); А. Байтұрсынов – «Қазақтың бас ақыны – Абай (шын аты Ибрагим) Құнанбаев» (Қазақ, 1913, № 40, 43); М. Дулатов – «Абай» (Қазақ, 1914, 23 июнь, №67); М. Әуезов, Ж. Аймауытов «Абайдың өнері («Екеу» деп қол қойған) һәм қызметі» («Абай», 1918, № 2); 20-40 жж.: І.Жансүгіров, Ғ.Сағди, С.Мұқанов, Ғ.Тоғжанов, І.Қабылов, Ы.Мұстамбаев, Қ.Жұбанов, З.Шашкин, Б.Кенжебаев, М.Қаратаев, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, Х.Сүйіншілиев, Қ.Мұхамедханов, Ә.Жиреншин, З.Ахметов, Қ.Бисембаев, Р.Сыздықова, Т.Әлімқұлов, Қ.Өмірәлиев, А.Нұрқатов, М.Бөжеев және т.б.

Хакім Абай мұрасының әлемдік классикалық әдебиеттану деңгейінде зерттелуінің үздік көрсеткіші – Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің «Абай (Ибрагим) Құнанбайұлы (1845-1904) атты монографиясы [5, 133-384].

Бұл монография – Абай Құнанбайұлының өмірі мен ақындық еңбегі тұтастай қамтып қарастырған көлемді тұңғыш іргелі еңбек. Монографияның кіріспесінде Абайдың өмір сүрген дәуірі, тарихи-әлеуметтік ортасы, қоғамдық-тұрмыстық қарым-қатынас мәселелері жүйеленген. Монографияның негізгі тарауларында Абайдың әдеби мұрасын («Абайды тану», «Абайдың өмірбаяны», «Абайдың жас шағындағы шығармалары», «Абайдың лирикасы», «Абайдың поэмалары», «Абайдың аудармалары», «Абайдың қара сөздері»), ақынның шәкірттерінің шығармалары («Ақылбай шығармалары туралы», «Мағауияны шығармалары») тарихи-поэтикалық, ғылыми-теориялық талдаулармен жүйелене сараланып бағаланған. Абайдың композиторлығы, жанына құсбегілерді, аңшы мергендерді, атбегілерді, балуандарды, жыршыларды, әншілерді жинап,

олардың өнерінің эстетикалық ұлағатын халыққа таратуы да деректермен баяндалған. Жоқшылық салдарынан ұры боп жүргендердің түзу жолға түсуіне көмектескені, елішілік дауларда әділ төрелік еткен би-шешендігі туралы деректер де Ұлы Дала тұлғасының халықтық-педагогикалық ұлағатын танытқанын бағалайды. Осы арада, қазақ өркениеті тарихындағы халықтық-педагогикалық қызмет дәстүрін ұстаздық-тәрбиешілік жұмыстарымен жүзеге асырған хақим Абайдың өнегесі туралы Мұхтар Әуезов пікірінің аса маңыздылығын атап көрсетеміз:

«Өзінен туған бала мен айналасын қоршаған ініге Абай істейтін ұстаздығы бір алуан. Олардан ақын, білгір, оқымысты адамдар, ел қайраткері сияқты ересек азаматтар өсіріп, білімді адамдарды достастырып жүреді. Сол тәрбиешілік, ұстаздық мінезді үлкен емес, мектеп жасындағы балаларға да көп істеген. Абайдың қолында, аулында өскен шәкірт балалар, жас қыздар, көп келіндер де Абайдың алдын көріп, көп-көп өсиеттеріне қанып қалған. Әрқайсысының шамасына қарай, өзінше ұстаздық, тәрбиешілік үлгі, өрнек табады. Жас балаларға өлең, тақпақтар жаттату, қыз немерелеріне ертегілер айтқызу, ән салғызу, малшы көршілерге де ертек-аңыздар айтқызып отыру, соны өзі елтіп тыңдау аса көп болған. Абай үйі бөгде қонақ, үлкен кісілер жоқта неше алуан қызық ермек, халық сауығының үйі болады. Осындай дағдыдан барып Абайдың досы Баймағамбеттей ертекшілер ысылып, ұстаз көріп шығып, кейін Абай айтқан әңгімелерді үлгі етіп көпке таратқан. Сондайлық тәрбие, үлгі-өсиет үстінде Абайдың өлеңдерін өз аузынан ұғып жаттаған Пәкизат, Уәсилә, Әсия, Рахима сияқты оқымысты, тәлімді қыздар өсіп, ұзатылар алдында жасау сандықтарының түбіне ең асыл бұйым етіп Абайдың өлең жинағын әкететін болған. Балалықтың мінезін, сырын білген, қаталдық еткен, ата-ананы Абай үнемі мінеп отырған. «Балаға ақылын бұрын бермей, ашуын бұрын берген атадан бала үлгі ала алмайды. О да ашуланады» дейді.

...Осындай жас атаулының бәріне көнтерлі кең, дос-жар аға, көпке мәжілісі ортақ ұстаз болғандықтан Абай маңынан елдің талапкер, өнерлі, саналы жасының бәрі арылмаған. Үнемі айналасын, аулын, үйін қоршап, Абай тәрбиесін кең алып, мейлінше қызықтап жүрген» [5, 219-220]. Әлем әдебиетінің классигі, суреткер жазушы, ғұлама Мұхтар Әуезовтің Абайдың ғұмырнамасын, шығармаларын толық қамтып зерделеуінің аясында туындаған «Абай жолы» роман-эпопеясы да ғылыми-әдеби шығармашылық еңбектің үздік жетістігі екендігі әлемге аян.

Абайтанудағы 70–90-жылдардағы көрнекті еңбектері: Т. Әлімқұлов «Жұмбақ жан» (1972); Р.Сыздықова «Абай шығармаларының тілі» (1968), «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» (1970); Т. Қожакеев «Абай және сатира» (1925); Б. Ғабдуллин «Эстетические воззрения Абая» (1971); Ә.Қалмырзаев «Эстетическое в творчестве Абая» (1979); «Абай тілі сөздігі» (1968), ҒА Тіл білімі инс. А.Ысқақовтың баян.; М. Мырзахметов «Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары» (1982); Г.Бельгер «Үндестік» («Созвучие»); Абай тағылымы (1986); З.Ахметов еңбектері (Абай дәстүрі, орыс әдебиеті мен байланысы, аудармалар, Абай өлеңдерінің құрылысы); Қ. Жарықбаев «Абайдың педагогикалық-психологиялық көзқарастары»; «Абай» журналының (1992) шыға бастауы; Ғ.Есім. Хақим Абай; З.Ахметов «Абайдың ақындық әлемі»; М.Мырзахметов «Абайдың адамгершілік мұраттары»; Қ.Мұхамедханов «Абайдың ақын шәкірттері»; Ж.Ысмағұлов «Абай: ақындық тағылымы»; Қ.Салғарин «Таным баспалдақтары».

1945 жылы академиялық толық жинағы жарияланды, бұл нұсқа жетілдіріліп осы уақытқа дейін (1986 ж.; 1995 ж.; 2004 ж.) үздіксіз жарияланып келеді. Қазақ әдебиеттануы ғылымындағы Абайтану саласының ғылыми-теориялық негізділігін қалыптастырған, кең көлемде дамытқан Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің еңбегі – ұлттық мәдениетіміздің кемел көрсеткіші. М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтындағы Абайтану бөлімінің ашылғаны, Абайтану пәнінің жоғары оқу орындарында оқытылып келе жатқаны – алыптар арманының жүзеге асқанының көрсеткіштері. 1995 жылы Абайдың 150 жылдық мерейтойы БҰҰ ЮНЕСКО (UNESCO, United Nations Educational Scientific and Cultural Organization) бағдарламасы бойынша әлемдік көлемде тойланды.

Көрнекті жазушылардың тарихи-публицистикалық көркем-әдеби шығармалары (Д.Досжанов «Абай айнасы» (1994), Т.Медетбек «Менің Абайым», Р.Тоқтаров «Абайдың жұмбағы» (1996), т.б. – осы жаңа тарихымыздың тың туындылары. Хақим Абайдың көркемөнер салаларындағы бейнеленуі (поэзиядағы арнаулар, драматургиядағы (М.Әуезов «Абай» трагедиясы; М.Әуезов «Абай: Әдеби сценарий; Әуезов М. Абай: Кинодрама; Әуезов М. Абай: Либретто), музыкадағы (композиторлығы, Жұбанов А., Хамиди Л. «Абай» операсы, Абай өлеңдеріне шығарылған әндер), Абайдың мүсін, сурет, киноөнердегі бейнеленуі, т.б.) – бәрі де Абайтанудың кешенді әлемін қамтиды.

Қазіргі Тәуелсіз Қазақстан жаңа тарихында бірқатар мемлекеттердің қалаларында Абай орталықтары (ҚХР Шыңжаң өлкесі Іле педуниверситеті, Түркия, Вьетнам университеттері, т.б.)

ашылды. Қазіргі Абай мұрасын адамзат халықтары ойшылдарымен (Сократ, Платон, Аристотель, Конфуций, т.б.), Әбунасыр Әл-Фараби дүниетаным үндестіктерін зерделеу де өзекті болып саналады.

Бұл арада біз 1995 жылы хакімнің 150 жылдық мерейтойда «Абай туралы сөз» тақырыбымен баяндама жасаған Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың қазіргі және болашақтағы ұлттық өркендеу мұраттарын Абай тағылымымен сабақтастырған пікіріне айрықша назар аударамыз: «Жалпы, біз қазір қолға алып жатқан көп бастаманың дәйектемесін басқа жақтан іздеудің қажеті жоқ. Бәрін де Абайдан табасың.

Бүгінгі халықаралық жағдайларға байланысты ұстанып отырған мемлекеттік ішкі-сыртқы саясатымызға да жауапты Абайдан табуға болады. «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген жолдардан халықтар достығы ақын үшін қатар өмір сүрудің жалаң дипломатиясы ғана емес, тіршіліктің негізгі мағынасын айқындайтын ұлы мұрат екені көрінеді. Ақын көзқарасын қазіргі тілге салсақ, өзге елдермен достық қарым-қатынаста, ынтымақтастықта болу саясаты біздің ел болып, қатарға қосылуымыздың алғы шарттарының бірі. ... Ол үшін өзгелермен мәдени, экономикалық, саяси араластық керек, оның аты, бүгінгіше айтсақ, интеграция. ... Өзгеше тарихи жағдайда өмір сүрген қазақ халқына бұдан әрі бұрынғыша тіршілік етуге болмайтынын, заман талабына сай еңбек етіп, кәсіпті сауданы меңгеру керектігін де бірінші айтқан Абай. Яғни, қазақ қауымына әлеуметтік реформаны да, экономикалық реформаны да бірінші ұсынған – Абай. Жерінен, суынан, Тәуелсіздігінен, билігінен айрылған қазақты құтқарудың жалғыз амалы – оның рухани әлемін, елдік, адами ізгі қасиеттерін сақтап қалу екенін, сонда ғана оның ұлттық сипатын аман алып қалуға болатынын ақын жақсы түсінді. Сол үшін жан аямай күресті» [5, 11-13].

Қорытынды. Жинақтап айтқанда, Абайтанудың қазіргі заманғы өзекті мәселелерінің қатарында мынадай жаңа зерттеулер бағдары айқын байқалады:

1 Абай дүниетанымының қазіргі заманғы философия, педагогика, психология, мәдениеттану, әлеуметтану (социология), саясаттану (политология) ғылымдарымен сабақтастығын жаңаша саралап бағалау.

2 Абай шығармаларының діни-исламдық ағартушылық еңбектермен үндестігін, сабақтастығын ғылыми-теориялық тұрғыда жаңаша пайымдау.

3 Абай туралы жазылған жаңа әдеби шығармалардың негізгі прототиппен, қазақ тұрмысын көркем шындықпен бейнелеу сырларын зерделеу.

4 Абай шығармаларының шетелдердегі қазақ диаспоралары арасындағы таралуы, мектептеріндегі оқытылуы мәселелерінің ғылыми-әдістемелік негіздерін, бағдарламаларын әзірлеу.

5 Абай шығармаларының әлем әдебиеттерінің классикалық үлгілерімен поэтикалық үндестіктерін, өзгешелектерін саралайтын салыстырмалы әдебиеттану зерттеулерін кеңейте, жаңаша жүргізу.

6 «Абайдың ақындық мектебі» (М. Әуезов концепциясы) аясында Абайдан кейінгі қазақ әдебиеті дамуындағы зерттеуден тыс қалған мұраларды жаңаша қарастыру, ақтаңдық беттерді толықтыру.

7 Абай және оның дәстүріндегі классикалық әдеби мұраларды өнер психологиясы тұрғысынан зерделейтін кешенді жаңа зерттеулер жүргізу. Бұл – қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері [7].

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты тарихи еңбегінде рухани жаңғырудағы жаңа тарихымыз үшін хакім Абай мұрасын танудың ұлттық және жалпы адамзаттық өзекті мәселелерін («Ұлттық болмыстың үлгісі», «Мемлекет ісінің мүдделесі», «Жаңа қоғамның жанашыры», «Әлемдік мәдениеттің тұлғасы», «Торқалы тойдың тағылымы») саралай баяндап, Абайды жаңаша бағалап танудың әлеуметтік-психологиялық ұлағатын атап көрсетті:

«Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелділіктің көрінісі. Интеллектуальды ұлт дегеніміз де – осы. Осыған орай, Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы қажет» [8, 2].

Аға буын ғалымдардан бастап кейінгі толқынның жаңа зерттеушілері рухани мәдениетіміздің осы саласын толықтыра, тереңдете дамытатыны – мәңгілік дамуымыздың жалғаса беретін шығармашылық ізденістер жолы.

Қорыта айтқанда, Абайтанудың өзекті мәселелері – қазіргі Қазақстан Республикасының ұлттық идеологиясының басты бағдарын кеңейте, тереңдете түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Ә. «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс // Егемен Қазақстан. 29 қараша. 2003. – № 311-312.-газет
- 2 Мырзахметов М. Абайтану тарихынан. – Алматы, Ана тілі, 1994. – 192 б. - кітап
- 3 «Қазақ» газеті. – Алматы, «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1998.-560 б. - кітап
- 4 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы, Атамұра, 2003.-208 б. - кітап
- 5 Әуезов М.О. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 35-том. – Алматы, «Жібек жолы» баспа үйі, 2008.-416 б. - кітап
- 6 Назарбаев Н. Абай туралы сөз. – Алматы, Рауан, 1995. – 160 б. - кітап
- 7 Қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері (Ұжымдық монография). – Алматы, Ғылым ғылыми баспа орталығы, 2002. – 274 б. - монография.
- 8 Тоқаев Қ.К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // EGEMEN QAZAQSTAN, №5 (29734), 9 қаңтар, 2020 жыл, 1-3 бб. -газет.

Referenence:

- 1 Nazarbaev Ä. «Mädeni mūra» bağdarlamasy memlekettik bağdarlama boluy tiis // Egemen Qazaqstan. 29 qaraşa. 2003. – № 311-312.-gazet
- 2 Myrzahmetov M. Abaitanu tarihyнан. – Almaty, Ana tılı, 1994. – 192 b. - kitap
- 3 «Qazaq» gazetі. – Almaty, «Qazaq ensiklopediasynyñ» Bas redaksiyası, 1998.-560 b. - kitap
- 4 Baitürsynov A. Ädebiet tanytqyş: Zertteu men öleñder. – Almaty, Atamūra, 2003.-208 b. - kitap
- 5 Äuezov M.O. Şyğarmalarynyñ elu tomdyq tolyq jinağy. 35-tom. – Almaty, «Jibek joly» baspa üii, 2008.-416 b. - kitap
- 6 Nazarbaev N. Abai turaly söz. – Almaty, Rauan, 1995. – 160 b. – kitap
- 7 Qazirgi Abaitanudyñ özekti mäseleleri (Üjymdyq monografia). – Almaty, Ğylym ğylymi baspa ortalyğy, 2002. – 274 b. - monografia.
- 8 Toqaeв Q.K. Abai және ННН ғасырдағы Qazaqstan // EGEMEN QAZAQSTAN, №5 (29734), 9 қаңтар, 2020 жыл, 1-3 бб. -газет.

МРНТИ 16.21.47

Хамраев Ә.Т.¹

¹М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты
Қазақстан, Алматы

РАБҒҰЗИ ЖӘНЕ ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚ ӘДӘБИЕТІНДЕГІ МИФТІК САНА

Аңдатпа

Мақала 13-14-ші ғасырдың басындағы әйгілі түрік жазушысы Рабғұзыдың философиялық көзқарастарын зерттеуге арналған.. Шыңғыс хан ұрпақтарының басшылығымен әртүрлі діндер мен көп тілді қауымдастықтардың басы қосылып Алтын Орданың бір мемлекетке бірігуі монотеистік көзқарастардың бекітілуіне әкеліп соқты. Әлеуметтік талаптарға сәйкес Рабғұзы түрлі халықтарды ұлы монотеистік діннің негізгі категорияларымен таныстырады. Құрандың мотивтері туралы барлық алдыңғы әңгімелерді зерттеп шығады. Рабғұзи жерді құру туралы әйгілі діни әңгімелерді біріктіреді, бір принципта дамытады. Адам табиғаты және жаратылысы- ежелгі діндердің маңызды мәселелерінің бірі. Діни талап бойынша Адам әрқашан өз өмірінің мәнін табуға тырысқан. Ол оған қалай және неге өмір берілгенін түсінуге үміттенді. Рабғұзи еңбегінде адам табиғатының құпиясына дін тұрғысынан қатаң жауап берілген, сондықтан оның ғылыми құндылығы жоғары.

Түйін сөздер: Рабғұзи, дін, ортағасырлық, әлемнің жаратылуы, Адам.